

Еремєєв П. В.

ORCID: 0000-0003-0300-2645

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії Східної Європи історичного факультету,

доцент кафедри українознавства філософського факультету

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

м. Харків, Україна

ОБРАЗИ ЄВРЕЇВ ТА ЮДАЇЗМУ У ТВОРЧОСТІ АРХІЄПІСКОПА ФІЛАРЕТА ГУМІЛЕВСЬКОГО (1805–1866)¹

Ключові слова: юдаїка, історіографія, образи, релігія, юдаїзм, інтелектуальна історія, Російська імперія, Україна.

Мета цього дослідження – з’ясувати, під впливом яких факторів конструювалися єврейські образи у працях відомого православного ієрарха та церковного історика середини XIX ст. Філарета Гумілевського. Спираючись на методологічні підходи Кембриджської школи інтелектуальної історії, спробуємо реконструювати рухливе значення термінів, які використовував Філарет Гумілевський для позначення євреїв, виявити, яким чином в уявленні архієрея співвідносилися релігійні, етнічні та соціально-економічні характеристики єврейської спільноти, у який спосіб та під впливом яких чинників Філарет Гумілевський сприймав джерельні відомості щодо єврейства Східної Європи. Окреслені питання досі в історіографії не розглядалися.

В “Історії російської церкви” (1847–1848 рр.) Філарета Гумілевського євреї згадуються значно частіше, ніж у попередній узагальнювальній роботі з історії Російської церкви митрополита Платона Левшина (1805 р.) [5]. Це пов’язано з тим, що Платон Левшин писав свою працю в умовах, коли включення до складу Російської імперії нових територій з великим єврейським населенням ще не було достатньою мірою осмислене в суспільній думці. Крім того, сам Платон Левшин на момент написання своєї “Короткої російської церковної історії” був людиною досить похилого віку, що вже сформувала уявлення про етнічну структуру населення імперії. Це спричинило відносну “непомітність” євреїв у його історії. Філарет Гумілевський створив свою працю з історії Російської

---

¹ The preparation and publication of this text was made possible by a grant from the Memorial Foundation for Jewish Culture.

церкви значно пізніше, на той час “єврейське питання” вже активно обговорювалося в суспільстві [12, р. 69–83]. Сам Філарет Гумілевський у роботі неодноразово посилається на “Історію Малоросії” Миколи Маркевича, згадує праці Ізмаїла Срезневського та Михайла Максимовича [8, т. 1, с. VI; т. 3, с. 67; с. 4, с. 127; т. 5, с. 76]. Водночас, як показав Мирослав Шкандрій, в українській історіографії першої половини XIX ст. образ єврейства набув принципово більшого значення, як порівняти з минулими епохами [11, р. 11–19]. Унаслідок цього Філарет Гумілевський звертає значно більше уваги на образи євреїв.

Варто зазначити, що в першій половині XIX ст. сенсове співвідношення термінів “євреї” та “жиди” в роботах східноєвропейських істориків різнилося [1, арк. 1–3; 3, с. 228; с. 12, р. 85–91]. Філарет Гумілевський характеризував євреїв Східної Європи обома термінами [8, т. 1, с. 19; т. 5, с. 43–47, 93–100]. Водночас стосовно біблійних текстів Давнього Ізраїлю він використовує лише термін “єврейські” [7, т. 3, с. 73–76].

Загалом, Філарет Гумілевський негативно характеризує євреїв. Описуючи повстання 1113 року в Києві, автор стверджує, що погром спричинили самі євреї “своєю жадібністю до грошей” [8, т. 1, с. 80–81]. Церковний історик звинувачує євреїв у фанатизмі, пише про “повсякчасну ворожість” євреїв до християнства [9, с. 27–30], стверджує, що для єврея “золото – ідол, а християнство – предмет злих насмішок” [8, т. 4, с. 103–112].

Філарет Гумілевський згадує Євстратія Постника, який, за даними Києво-Печерського патерика, був розп’ятий євреєм у 1097 р. [8, т. 1, с. 38–44]. Деякі дослідники нині вважають ці дані першим у Східній Європі прикладом “кривавого наклепу” [4, с. 106–120]. Водночас Філарет Гумілевський цілком солідаризується із висловленою середньовічним агіографістом думкою про те, що після вбивства євреєм Євстратія “жиди тоді ж випили чашу гніву Божого”.

Уманську різанину Філарет Гумілевський характеризує як відплату “полякам та жидам” за попередні утиски [8, т. 5, с. 100–108]. До того ж переслідування православних у Речі Посполитій автор характеризує докладно, з використанням яскравих метафор, тоді як факт масового знищення католиків та юдеїв гайдаками просто згадує без жодного осуду.

Характеризуючи становище православних у Речі Посполитій, Філарет Гумілевський пише про оренду їхніх храмів євреями [6, с. 8; 7, с. 9, 8; т. 4, с. 105]. Варто зазначити, що в сучасній історіографії підстави для таких тверджень викликають дискусії [11, р. 11–19]. Проте в XIX столітті ця теза була дуже поширена в суспільній свідомості [12, р. 331].

Слід зазначити, що Філарет Гумілевський, пишучи про євреїв-орендарів, дуже близько до тексту переповідає інформацію з робіт Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича [3, с. 93]. Водночас

церковний історик не повторює наявні у вказаних роботах характеристики євреїв як “непримиренних ворогів християнства” та “всесвітніх волоцюг”. Немає у працях Філарета Гумілевського і характеристик євреїв як племені, “на якому лежить кров розп’ятого ними Господа” (такі вислови знаходимо у працях Михайла Максимовича) [2, с. 628].

“Ворогами Христовими” у праці Філарета Гумілевського “Історія Російської Церкви” євреї названі лише один раз: у цитуванні указу імператриці Єлизавети Петрівни [8, т. 5, с. 46]. У власному тексті Філарета таких зворотів не знаходимо. Тут можемо побачити вплив просвітницької філософії на сприйняття єврейства церковним істориком. Еліс Вертшафтер переконливо показала, що просвітницькі ідеї помітно вплинули на уявлення православних ієрархів Російської імперії [13]. При цьому, епоха Просвітництва ознаменувала появу нового типу антисемітизму, заснованого на спробах раціоналістичної критики єврейства [10, р. 297–308].

Вище вже йшла мова про те, що Філарет Гумілевський приписував євреям грошолобство та фанатизм. Юдаїзм у працях Філарета (Гумілевського) характеризується як “юдейське марновірство” [8, т. 3, с. 116–117]. Тут бачимо цікаве поєднання поширеного серед християн засудження юдаїзму із просвітницькою критикою марновірства та забобонів. Негативні характеристики євреїв у працях Філарета Гумілевського нагадують закиди Вольтера, який також звинувачував євреїв у жадібності, ненависті до інших народів та марновірстві [10, р. 297–308]. Характерні для просвітництва стилі мислення проникли в православну свідомість XIX століття та зумовили деякі зміни у акцентах традиційного для цієї свідомості антиюдаїзму.

Загалом, можемо зробити висновок, що в працях Філарета Гумілевського кількість згадок про євреїв збільшується у порівнянні з церковною історіографією початку 1800-х рр. Це обумовлено, серед іншого, впливом українського історіописання на Філарета Гумілевського. Термін “євреї” історик подає як з позитивними, так і негативними конотаціями, в той час як термін “жиди” використовується майже завжди у негативному сенсі. Специфіка негативних характеристик єврейства у роботах Філарета Гумілевського була зумовлена взаємодією традиційних християнських закидів проти юдаїзму, досить звичних соціально-економічних звинувачень проти євреїв та просвітницьких впливів на інтелектуальне життя Російської православної церкви того часу.

Література:

1. Максимович М. А. Записки о еврейской поэзии // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 32. Спр. 401. 3 арк.

2. Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1876. VIII. 847 с.
3. Маркевич Н. А. История Малороссии. Т. 1. Москва, 1842. 383 с.
4. Панін М. Києво-Печерський патерик у контексті юдаїки: історіографічні спостереження та джерельний потенціал // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Історія”. Вип. 59. 2021. С. 106–120.
5. Платон (Левшин П. Г.). Краткая российская церковная история. Т. 1–2. Москва : Синодальная типография, 1805. 388 с., 352 с.
6. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В трех томах. Том I. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005. 336 с.
7. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1. Чернигов : Типография Г. Л. Шапиры, 1873. 155 с.
8. Филарет (Гумилевский Д. Г.). История Русской Церкви в пяти периодах. Т. 1. Харьков: Университетская типография, 1849. 270 с. ; Т. 2. Москва: Тип. Готье, 1850. 170 с. ; Т. 3. Москва: Тип. Готье, 1851. 256 с. ; Т. 4. Харьков: Университетская типография, 1853. 326 с. ; Т. 5. Москва: Тип. Готье и Монигетти, 1848. 194 с.
9. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Православное догматическое богословие. Т. 2. Чернигов: Тип. Ильинского монастыря, 1865. 327 с.
10. Scherr A. Jews in Voltaire’s “Candide” // Romance Notes. 2006. Vol. 46, No. 3. P. 297–308.
11. Shkandrij M. Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity. New Haven – London, 2009. 265 p.
12. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Ed. Howard Aster and Peter J. Potichnyj, 2nd ed. Edmonton, 1990. 554 p.
13. Wirtschafter E. Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon. Northern Illinois University Press, 2013. 193 p.